МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

ЛОГВІНОВА ІРИНА ПЕТРІВНА

УДК: 159.922.76 – 056.34:616.89 – 053.4

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ НЕВЕРБАЛЬНИХ ЗАСОБІВ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З РОЗЛАДАМИ СПЕКТРА АУТИЗМУ

19.00.08 – спеціальна психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата психологічних наук

Київ – 2013

Дисертацією є рукопис.
Робота виконана в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник — доктор психологічних наук, професор **Сак Тамара Василівна,** Інститут спеціальної педагогіки НАПН України, завідувач лабораторії інтенсивної педагогічної корекції.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор **Шульженко Діна Іванівна**, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, професор кафедри психокорекційної педагогіки; кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник **Обухівська Антоніна Григорівна,** Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи НАПН України, провідний науковий співробітник.

Захист відбудеться «25» вересня 2013 року о 14-30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26. 053.14 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розіслано «21» серпня 2013 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради **С. В. Федоренко**

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Дослідження психологічних особливостей невербального компонента комунікативної діяльності, який є основою для реалізації соціально-комунікативної компетенції та адаптивної комунікативної поведінки дитини з особливостями психофізичного розвитку, виступає важливим завданням сучасної спеціальної освіти. Особливого значення набуває вирішення цієї проблеми стосовно дітей із порушенням комунікативної сфери, а саме – для дітей із РСА (розладами спектра аутизму).

Теоретичний аналіз та узагальнення наукових досліджень із проблеми вивчення дітей із РСА свідчить про їх спрямованість на питання ранньої діагностики та раннього психолого-педагогічного втручання (О. Аршатська, Є. Баєнська, Д. Давсон, Є. Іванов, М. Кроусон, Д. Мансон, П. Манді, К. Тоз та ін.); з'ясування специфіки формування емоційно-вольової та особистісної сфер (Є. Баєнська, Б. Беттельхейм, Т. Бразелтон, Б. Веллс В. Каган, К. Лебединська, М. Ліблінг, О. Нікольська, та ін.); визначення ефективних шляхів щодо корекції пізнавальної діяльності (О. Аршатська, В. Каган, І. Костін, І. Мамайчук, Т. Скрипник, В. Тарасун, Р. Ульянова, А. Хворова, Д. Шульженко та ін.) та ігрової сфери (П. Волфберг, О. Мастюкова, А. Співаковська, Т. Пухова, А. Хаустов, О. Янушко та ін.). У наукових працях вітчизняних і зарубіжних дослідників представлено експериментальні дані щодо характеристики психічних процесів дітей із РСА та можливостей їх розвитку в умовах спеціально організованого психокорекційного навчання і виховання (Л. Вінг, Г. Давсон, С. Тортора, Т. Скрипник, Д. Шульженко). Отримані дані достатньо вагомі, однак, у проблемі пошуку ефективних шляхів розвитку комунікативної взаємодії та соціальної адаптації відкритими залишається низка питань, що пов'язані з невербальним спілкуванням дітей із РСА, зокрема, з виявленням особливостей формування невербальних засобів комунікативної діяльності дошкільників.

У психологічних дослідженнях проблема невербального спілкування розглядається в контексті різних аспектів вивчення комунікативної діяльності як міжсуб'єктної взаємодії (М. Андріанов, В. Барабанщиков, І. Горєлов, В. Лабунська, О. Леонт'єв, А. Меграбян, В. Морозов та ін.). Формуванню невербального спілкування на різних вікових етапах присвячені праці О. Асмолова, Д. Бойкельмен, А. Золотнякової, О. Леонт'єва, М. Лісіної, А. Меграбяна, О. Петрової, А. Самохвалової, А. Тісель, К. Якуніної та ін. Серед зарубіжних дослідників, які розкривають психологічні механізми міжособистісної невербальної взаємодії, варто відмітити роботи Д. Бівін, П. Вацлавіка, Д. Джексона, А. Кендона, С. Тортори, Х. Папушек, де акцентується увага на тому, що невербальний компонент є основою для забезпечення стійкої комунікативної інтенції, соціально-перцептивної спрямованості, впливу на структурно-семантичний зміст спілкування.

У спеціальній психології та корекційній педагогіці проблема формування невербального компонента комунікативної діяльності частково втілена в аспекті досліджень проблеми спілкування, формування мовлення, комунікативних навичок і здібностей, а саме: розуміння та інтерпретації невербальної поведінки як

складової соціально-перцептивних процесів у дітей із особливостями психофізичного розвитку (О. Агавелян, М. Агавелян, Д. Намазбаєва, І. Сайсанова, Є. Хлистова та ін.); проблеми його компенсаторних можливостей при дефіцитарному розвитку вербальних засобів (О. Асмолов, Р. Бердвістелл, А. Бонді, Д. Бойкельмен, Г. Григор'єва, В. Деніскіна, П. Екман, В. Лабунська, О. Леханова, О. Петрова, Л. Фрост та ін.); аналізу складових кінесичної системи та голосових характеристик (О. Агавелян, Є. Дробишева, К. Якуніна та ін.).

Аналіз зарубіжної та вітчизняної спеціальної психолого-педагогічної літератури показав, що в контексті дослідження проблеми аутизму увага невербальним засобам спілкування частково приділяється в межах вивчення комунікативної, соціальної сфер та оволодіння вербальними засобами (Є. Баєнська, А. Бонді, К. Брекен, Д. Бойкельман, А. Везербі, Л. Вотсон, С. Гутштайн, Г. Давсон, К. Квілл, Т. Лейтон, М. Манеліс, О. Мастюкова, М. Мелікян, А. Мелцофф, А. Месібов, С. Морозова, Л. Нурієва, К. Островська, П. Прелок, Н. Сімашкова, Н. Слєсарєва, Ф. Сусман, К. Тоз, М. Фер, С. Фріман, А. Хаустов, Р. Хобсон, Е. Шоплер, Д. Шульженко та ін.). Водночас особливості невербального компонента комунікативної діяльності дітей дошкільного віку із РСА, як цілісного структурного утворення зі специфічним співвідношенням його складових одиниць, не були предметом спеціальних досліджень. Тому вивчення проблеми формування невербальних засобів комунікативної діяльності у дітей із РСА становить значний науково-теоретичний інтерес, а підсумки дослідження матимуть вагоме практичне значення. Отримані результати стануть підґрунтям для розробки системи психокорекційних заходів, спрямованих на здійснення якісної допомоги дітям із РСА з урахуванням, у першу чергу, їх особистісного індивідуального феномену, уточнять специфіку формування невербальних засобів комунікативної діяльності, дадуть змогу визначити й оптимізувати шляхи та засоби керування процесом міжособистісного спілкування дітей із РСА. Актуальність і недостатня розробленість цієї проблеми зумовили вибір теми дисертаційного дослідження **«Особливості формування невербальних засобів комунікативної діяльності у дітей дошкільного віку з розладами спектра аутизму».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано згідно з тематичним планом науково-дослідних робіт Інституту корекційної педагогіки та психології Національного педагогічного університету (НПУ) імені М. П. Драгоманова за науковим напрямом: «Навчання, виховання, соціальна та трудова адаптація дітей із порушеннями психофізичного розвитку» та комплексною темою кафедри логопедії «Проблема виховання і навчання дітей із тяжкими порушеннями мовлення».

Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні Вченої ради НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 9 від 27. 03. 2008 р.) та закоординовано в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук в Україні (протокол № 9 від 25. 11. 2008).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично визначити психологічні особливості невербальних засобів комунікативної діяльності в дітей

дошкільного віку із розладами спектра аутизму і розробити психолого-педагогічні умови їх формування.

Відповідно до мети було визначено **завдання дослідження**:

1. Здійснити теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми формування невербального компонента комунікативної діяльності у дітей із РСА та у дітей із нормальним психофізичним розвитком.
2. Визначити особливості невербального компонента комунікативної діяльності дошкільників із РСА.
3. Обґрунтувати психолого-педагогічні умови поетапного формування невербальних засобів комунікативної діяльності дітей дошкільного віку із РСА.
4. Розробити та апробувати методику формування невербальних засобів комунікативної діяльності дітей дошкільного віку з РСА.

Об'єкт дослідження – процес невербальної комунікативної діяльності у дітей дошкільного віку із РСА.

Предмет дослідження – психолого-педагогічні умови формування невербальних засобів комунікативної діяльності у дошкільників із РСА.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали: принцип єдності діяльності і психіки (Л. Виготський, С. Рубінштейн та ін.); діяльнісний підхід до розуміння спілкування (Б. Ананьєв, Л. Виготський, Д. Ельконін, О. Леонт'єв, М. Лісіна, Б. Ломов, Л. Петровська, С. Рубінштейн та ін.); теорія про закономірності розвитку спілкування в онтогенезі та концептуальні положення про провідну роль спілкування у формуванні особистості дитини (Л. Галігузова, Н. Жукова, Я. Коломінський, М. Лісіна, С. Мещерякова, Т. Пироженко, Т. Рєпіна, О. Смірнова та ін.); наукові висновки про єдність вікових закономірностей при нормальному та аномальному психічному розвитку (О. Агавелян, Л. Божович, В. Бондар, Л. Виготський, Т. Власова, В. Давидов, В. Засенко, В. Лебединський, В. Лубовський, А. Обухівська, Т. Сак, В. Синьов, В. Тарасун, М. Шеремет та ін.); дослідження загальної та спеціальної психології про вивчення невербального спілкування (О. Агавелян, О. Защиринська, В. Лабунська, А. Меграбян У. Ул'єнкова та ін.); уявлення про важливість невербальної взаємодії у розвитку емоційної прив'язаності (Д. Боулбі, Т. Бразелтон, Д. Сігель, М. Хофер та ін.).

Методи дослідження:

- *теоретичні*: аналіз (логіко-теоретичний, порівняльний) психолого-педагогічної, спеціальної літератури для розкриття сутності й особливостей формування невербальних засобів комунікативної діяльності у дошкільників із РСА та визначення основних наукових понять; синтез, абстрагування й конкретизація – для обґрунтування теоретичної моделі дослідження невербального компонента комунікативної діяльності;
- *емпіричні*: психолого-педагогічний експеримент із констатувальною, формувальною та контрольною частинами, який включав методики: «Первинне спостереження невербальної поведінки при порушеннях аутичного спектра» (за І. Мамайчук), «Оцінка невербальних соціально-комунікативних навичок у дошкільників із РСА» (за К. Квілл), «Спостереження комунікативно-рухового невербального стилю дитини з РСА» (за С. Тортора);

- *методи математичної статистики:* процедури кількісної, якісної та статистичної обробки експериментальних даних для встановлення значущості міжгрупових розбіжностей дітей із РСА та дітей із розумовою відсталістю, дітей із нормою розвитку та дітей із РСА за φ* критерієм Фішера.

Наукова новизна здобутих результатів полягає в тому, що *вперше:*

- одержано відомості щодо психологічних особливостей формування невербального компонента в дітей дошкільного віку із РСА;
- з'ясовано відмінності особливостей невербального компонента комунікативної діяльності дітей дошкільного віку із РСА та у дошкільників із помірною розумовою відсталістю;
- визначено характерні особливості проявів невербальної поведінки дошкільників із РСА залежно від знайомих та незнайомих комунікативних умов;
- з'ясовано вікові особливості невербальних комунікативних навичок дітей із РСА молодшого і старшого дошкільного віку.
- теоретично обґрунтовано систему психолого-педагогічних умов поетапного формування невербальних засобів комунікативної діяльності у дітей дошкільного віку із РСА;
- науково обґрунтовано методику формування невербальних засобів комунікативної діяльності у молодших дошкільників із РСА;

подальшого розвитку набули наукові уявлення про складові невербального спілкування, як компонента комунікативної діяльності;

удосконалено методи, прийоми і засоби формування комунікативної діяльності дітей дошкільного віку із РСА.

Практичне значення одержаних результатів полягає в:

- розробці психолого-педагогічних умов та спеціальної методики поетапного формування невербальних засобів спілкування, які можуть використовуватися у процесі корекційно-розвивального навчання дітей із РСА молодшого і старшого дошкільного віку психологами, педагогами спеціальних дошкільних закладів, навчально-виховних і реабілітаційних центрів;
- можливості застосування системи діагностики невербального компонента комунікативної діяльності дошкільників із РСА для розробки діагностичних методик вивчення спілкування дітей із РСА та дітей із особливостями психофізичного розвитку дошкільного віку різних нозологій;
- визначенні експериментальним шляхом особливостей невербальної комунікативної діяльності дошкільників із РСА, що можуть використовуватись при диференційній діагностиці комунікативного розвитку дітей із РСА;
- можливості використання матеріалів та результатів дослідження при укладанні підручників та навчально-методичних посібників для студентів-дефектологів, вихователів, корекційних педагогів, психологів спеціальних дошкільних закладів та дошкільних закладів із інклюзивним навчанням.

Результати дослідження впроваджено у навчально-виховний процес спеціалізованої соціальної служби Солом'янського району «Центр соціально-психологічної реабілітації для дітей та молоді з функціональними обмеженнями «Подолання» м. Києва (довідка № 4 від 17. 10. 2012); навчально-виховного

комплексу інтернатного типу для дітей із вадами розвитку Полтавської обл. (довідка № 281 від 10. 09. 12); дошкільного навчального закладу комбінованого типу № 41 «Гніздечко» м. Полтави (довідка № 86 від 21. 09. 12).

Апробація результатів дослідження. Матеріали дисертації доповідались та обговорювалися на міжнародних, всеукраїнських та регіональних науково-практичних конференціях: „Новітні технології комплексної психолого-медико-педагогічної діагностики, подолання і запобігання мовленнєвих розладів" (м. Полтава, 2009), „Актуальні проблеми корекційної педагогіки та психології" (м. Кам'янець-Подільський, 2009), „Танцювально-рухова терапія: робота із психічнохворими та особливими дітьми" (м. Львів, 2009), „Співробітництво та інтеграція психотерапії, психології та корекційної педагогіки" (м. Тернопіль, 2010), „Робота методом танцювально-рухової психотерапії з розладами прив'язаності; особами, що пережили травматичну подію, втрату" (м. Львів, 2010), „Актуальні проблеми логопедії" (м. Київ, 2011), Міжнародний науково-практичний семінар „Сучасна психокорекція" (м. Тернопіль, 2012). Проміжні і кінцеві результати дисертаційного дослідження доповідалися й обговорювалися на засіданнях кафедри логопедії Інституту корекційної педагогіки та психології НПУ імені М. П. Драгоманова (2007-2012рр.).

Публікації. Матеріали дисертаційного дослідження висвітлено у 8 одноосібних публікаціях автора, з них – 4 статті, опубліковані у фахових виданнях, 3 статті – в інших збірниках, 1 – тези конференції.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (242 найменування) та 11 додатків на 37 сторінках. Загальний обсяг – 268 сторінок. Основний зміст роботи викладено на 208 сторінках. У тексті міститься 15 рисунків, 1 таблиця та 2 рисунки й 28 таблиць у додатках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність обраної теми, окреслено мету та завдання, визначено об'єкт і предмет дослідження. Висвітлено методологічні і теоретичні основи дослідження, розкрито наукову новизну і практичну значущість. Наведено дані щодо апробації здобутих результатів дослідження.

У першому розділі – **«Теоретичні засади вивчення проблеми формування невербальних засобів комунікативної діяльності у дітей дошкільного віку з розладами спектра аутизму»** – здійснено теоретичний аналіз психологічного змісту понять комунікативної діяльності та її невербального компонента у контексті теорії діяльності; окреслено особливості формування невербальних засобів комунікативної діяльності впродовж дошкільного дитинства; представлено результати аналізу психолого-педагогічної літератури щодо характеристики невербального компонента комунікативної діяльності у дітей із РСА.

Комунікативна діяльність – це міжсуб'єктна полімодальна взаємодія індивідів, у межах якої кожен є носієм комунікативної активності й орієнтується на цілі, установки іншого, виконуючи спонукальну та скеровуючу функцію один для

одного (Б. Анан'єв, О. Леонт'єв, М. Лісіна, О. Смірнова та ін.). З'ясовано, що психологічний зміст комунікативної діяльності проявляється у виникненні комунікативних зв'язків, реалізація яких можлива лише за умови взаємної двосторонньої активності комунікантів, та у здійсненні ними взаємовпливу через систему вербальних і невербальних засобів.

Аналіз сутнісних, змістових характеристик невербального компонента комунікативної діяльності та його зв'язків у загальній структурі спілкування дав змогу обґрунтувати теоретичну модель як інтегровану полімодальну систему комунікативної діяльності, основними складовими якої є внутрішня потребово-мотиваційна (комунікативна потреба, мотив, мета, завдання, зміст, навички) і зовнішня поведінкова сторони (невербальні засоби), що реалізуються через механізми ініціювання, підтримки, регуляції, завершення контакту у формі невербальної поведінки (О. Баєнська, Ж. Глозман, М. Лісіна та ін.). Виявлено, що невербальний компонент комунікативної діяльності є одним із основних адаптивних онтогенетичних механізмів, сформованість якого залежить від низки діючих факторів: активізації комунікативної потреби і мотиву; оволодіння жестовою репрезентацією, базовими комунікативними функціями, широким спектром невербальних засобів; здатністю ініціювати, регулювати, завершувати контакт (О. Бодальов, Л. Галігузова, К. Квілл, М. Лісіна, А. Меграбян, С. Мещерякова, Д. Сігель, Д. Штерн та ін.). У нормі психофізичного розвитку усі зазначені функції у дитини є сформованими вже у переддошкільному віці.

Численні дослідження свідчать, що у дітей із РСА спостерігаються труднощі у формуванні невербального компонента комунікативної діяльності (Ф. Брейкен, К. Квілл, С. Тортора, Р. Хобсон), які призводять до низьких показників пізнавальної, мовленнєвої діяльності, соціальної та емоційної взаємодії (Д. Бойкельман, А. Бонді, А. Везербі, С. Гутштайн, Г. Давсон, С. Конопляста, А. Мелцофф, Л. Нурієва, П. Прелок, Ф. Сусман, К. Тоз, С. Фріман, А. Хаустов, Д. Шульженко та ін.). Ці труднощі провокують дефіцитарність двосторонніх комунікативних зв'язків між дорослим і дитиною з РСА, які не мають змоги розгортатися повноцінно, а тому нарощення комунікативного потенціалу дитини з РСА не відбувається. З'ясовано, що у дошкільників із РСА адаптивність невербальної поведінки страждає вже з перших років життя, що призводить до специфічної фіксації їх на довербальній стадії розвитку комунікативної діяльності (Є. Баєнська, В. Каган, М. Ліблінг, І. Мамайчук, О. Нікольська, Р. Ульянова, О. Романчук, С. Тортора та ін.). Виявлено зв'язок між зниженням наслідувальної поведінки дітей із РСА та їх здатністю вступати у контакт за допомогою цілеспрямованого використання невербальних засобів комунікативної діяльності (Г. Давсон, К. Квілл, А. Меграбян та ін.).

Таким чином, у спеціальній психолого-педагогічній літературі важливим є погляд на невербальний компонент комунікативної діяльності як на базовий рівень побудови складної знакової комунікативної поведінки. Це робить особливо актуальним дослідження проблеми формування невербальних засобів як зовнішньої сторони реалізації невербального компонента комунікативної діяльності у контексті визначення впливу психолого-педагогічних умов на комунікативний розвиток дітей молодшого і старшого дошкільного віку із розладами спектра аутизму.

У другому розділі – **«Експериментальне дослідження психологічних особливостей невербального компонента комунікативної діяльності дошкільників із розладами спектра аутизму»** – обґрунтовано методику експериментального дослідження; виявлено характерні особливості невербальної поведінки дітей із РСА у незнайомих комунікативних ситуаціях; стан базових комунікативних невербальних навичок та використання невербальних засобів при ініціюванні, підтримці та завершенні контакту у звичних комунікативних ситуаціях.

Вивчення особливостей невербального компонента комунікативної діяльності у дошкільників із РСА проводилося шляхом порівняння показників дітей із РСА молодшого і старшого дошкільного віку із дітьми з РВ (помірна розумова відсталість). Це дало змогу обґрунтувати специфічні особливості невербального компонента комунікативної діяльності властиві саме для аутичних дошкільників, відмежувавши їх від дітей із РВ. При цьому виконання діагностичних завдань дітьми з НР (нормальний розвиток) слугувало показником вікової норми розвитку комунікативної діяльності. У зв'язку з тим, що в онтогенезі оволодіння основними невербальними засобами спілкування та невербальними соціально-комунікативними навичками відбувається до двох років, при застосуванні методик оцінки особливостей невербальних засобів у незнайомих та звичних комунікативних умовах ми відштовхувалися від того, що у групі дітей із НР 3-4 років та 6-7 років ці навички вже є сформованими, а отже, в ході кількісного та якісного аналізу результатів до цих даних ми не зверталися.

Дві вікові категорії дошкільників із РСА (3-4 і 6-7 років) були обрані для визначення відмінностей в особливостях використання невербальних засобів комунікативної діяльності у молодшому і старшому дошкільному віці. Важливим аргументом для вибору нижньої межі вікового діапазону досліджуваної категорії дітей стали онтогенетичні критерії розвитку спілкування, згідно яких на період трьох років повноцінна сформованість невербального компонента комунікативної діяльності виступає опорою для розвитку більш адаптивних форм взаємодії.

Констатувальний етап експериментального дослідження полягав у з'ясуванні особливостей використання невербальних засобів комунікативної діяльності (зорового контакту, жестів, дотику, інтонацій, міміки, міжособистісної дистанції) дітьми з РСА у звичних і незнайомих умовах спілкування з дорослим. Програма експерименту охоплювала два етапи.

За результатами першого етапу експериментального дослідження були визначені психологічні особливості невербальної поведінки дітей із РСА *у незнайомих комунікативних ситуаціях*: 77,3% дітей 3-4 років та 66% дітей 6-7 років із РСА демонстрували нездатність вступати у продуктивний контакт, а саме: здійснювати орієнтування, самостійно ініціювати звертання, виражати інтерес до дорослого, як до нової особи; 84% дітей 3-4 років та 75% дітей 6-7 років із РСА проявляли значне зниження комунікативної активності: труднощі підтримки контакту, відсутність спроб відновлювати взаємодію, якщо вона призупинялася, спрямованість поведінкової активності переважно на маніпуляції з предметами, а не на співрозмовника; 74,4 % дітей 3-4 років та 69% дітей 6-7 років із РСА не володіли адекватними засобами спілкування, серед них переважали нецілеспрямовані

стереотипні невербальні рухи тіла у поєднанні з невиразною усмішкою, дотиком, вокалізаціями чи окремими словами. У 69% дітей 3-4 років та 62,5% дітей 6-7 років із РСА виявлено значне зниження здатності регулювати контакт за допомогою погляду; у 80,7% дітей 3-4 років та 65,6% дітей 6-7 років із РСА були виражені труднощі фокусування на міміці партнера; 80,7% дітей 3-4 років та 75% дітей 6-7 років із РСА демонстрували нездатність до самостійного використання жестів як замінників слів; у 83,9% дітей 3-4 років та 75% дітей 6-7 років із РСА спостерігався низький відгук на інтонації і голос незнайомого дорослого, одноманітність і бідність власних вокалізацій; 87% дітей 3-4 років та 87,5% дітей 6-7 років із РСА були нездатними встановлювати оптимальну відстань у новому комунікативному просторі. В умовах незнайомої ситуації спілкування для більшості дітей із РСА (41,9%) була характерною тривалість контакту в межах 2-3 хвилин за умови стимуляції інтересу та повторювання комунікативних ініціатив дорослим.

Основні відмінності між дітьми з РСА та дошкільниками з РВ, що демонструє *таблиця 1*, полягають у: збереженні в дітей із РВ вибіркової здатності ініціювати та відгукуватися на звертання дорослого; виразнішій комунікативній спрямованості засобів спілкування; проявах інтересу до дорослого як до нової особи.

Таблиця 1.

Труднощі невербальної поведінки дітей із РСА та РВ молодшого і старшого дошкільного віку у незнайомих комунікативних ситуаціях (у %)

	Показники	РСА 3-4	РСА 6-7	РВ 3-4	РВ 6-7
Комунікативно-поведінкові прояви	Нездатність ініціювати взаємодію	77,3	66	43,4	22,6
	Відсутність комунікативної активності	84	75	46,7	35,5
	Труднощі використання засобів спілкування	74,7	69	73,4	51,6
Невербальні засоби спілкування	Труднощі використання погляду	77,4	62,5	20	19,3
	Труднощі використання міміки	80,7	65,6	40	35,5
	Труднощі використання вокалізацій	83,9	75	40	38,7
	Труднощі використання жестів	80,7	75	73,4	42
Просторово-часові характеристики	Встановлення оптимальної комунікативної дистанції	87	87,5	30	32,3
	Труднощі регуляції тривалості контакту	90,3	84,4	67	58

Спільними рисами між дітьми з РВ та РСА стали труднощі підтримки і регуляції контакту, домінування використання невербальних засобів, порушення розуміння та регуляції змісту невербальних та вербальних повідомлень. Аналіз значущості міжгрупових розбіжностей між групами дітей із РСА та РВ 3-4 років ($\varphi^* = 3{,}43$ при $\varphi_{кр.} = 2{,}28$ для $p \leq 0{,}01$) та 6-7 років ($\varphi^* = 2{,}89$ при $\varphi_{кр.} = 2{,}28$ для $p \leq 0{,}01$) за φ^*-кутовим критерієм перетворення Фішера дозволив виявити найбільші статистично значущі відмінності за показниками невербальних засобів.

Таким чином, узагальнені результати експериментального дослідження продемонстрували значні порушення інтенціональної комунікативної поведінки дітей із РСА, що у незнайомих комунікативних ситуаціях ускладнює весь процес

сприймання і розуміння ними невербальних сигналів співрозмовника, знижує тривалість контакту, якість невербального орієнтування і взаємодії в цілому.

Аналіз отриманих даних другого етапу дослідження дав змогу виявити стан базових невербальних соціально-комунікативних навичок дітей із РСА 3-4 та 6-7 років *у звичних комунікативних ситуаціях.* Серед *навичок невербальної соціальної взаємодії* домінувала несформованість соціальної уваги (60,5% і 49% відповідно); реципрокної взаємодії (69% та 47%); соціальної регуляції (60,5% і 48,4%); моторної (65% та 58,6%) та звукової імітації (72% і 47%); спільної уваги (77% і 74%).

За результатами другого етапу дослідження були встановлені психологічні особливості використання невербальних засобів спілкування дітьми з РСА 3-4 та 6-7 років у звичних комунікативних ситуаціях під час *ініціювання, підтримки та завершення* контакту. Результати аналізу використання *невербальних засобів* дітьми з РСА 3-4 та 6-7 років для ініціювання контакту показали, що домінуючими є скорочення дистанції (89% та 87% відповідно); зміна пози тіла (68% і 63%); за допомогою дотику та погляду (58% і 67%). Виявлено, що більшість комунікативних ініціатив здійснювалася невербально у формі короткочасних стереотипних прямих звертань, із метою вираження прохання, або непрямих невербальних сигналів.

Аналіз вміння дошкільників із РСА *підтримувати і регулювати контакт*, що проявлялося у їх невербальній реакції на комунікативну ініціативу дорослого, показав, що діти з РСА 3-4 та 6-7 років використовували погляд (45% і 57% відповідно), спрямовували та утримували позу в бік дорослого (37% і 60%), зберігали близьку дистанцію (37% і 42%). Найменше показників припало на використання дотику (18% і 22%), жестів (14,5% і 27,6%), інтонацій (9,7% і 11,7%).

Вивчення *особливостей використання дітьми з РСА невербальних засобів для завершення контакту* виявило повне домінування ненормованого спонтанного завершення контакту шляхом його обривання через різке збільшення дистанції та зміну пози. Поряд із цим, діти з РСА 3-4 та 6-7 років використовували фізичний контакт (79% і 58,6% відповідно); крик або плач (68% і 47%). Сигналізувати про закінчення взаємодії нормованими невербальними засобами могла невелика кількість дітей із РСА: 16% дітей 3-4 років і 37% дітей 6-7 років використовували соціальні жести; 16% дітей 3-4 років та 17% дітей 6-7 років встановлювали зоровий контакт із співрозмовником.

При більш детальному аналізі використання *погляду, міміки, комунікативного простору, тілесних комунікацій, голосових характеристик, жестів* було виявлено загальне зниження їх комунікативної спрямованості. Серед дітей із РСА 3-4 та 6-7 років комунікативні зв'язки за допомогою *погляду* налагоджували 37% і 50% дітей відповідно; комбінували погляд із іншими невербальними засобами – 29,5% та 42%; здійснювали візуальну пошукову поведінку – 17,7% та 30%. Здатність спостерігати за виразом обличчя, вказівним жестом чи жестами взагалі демонстрували лише 13% дітей із РСА 3-4 років та 23% дітей із РСА 6-7 років. Здатність використовувати репрезентативні *рухи і пози тіла* у спілкуванні проявлялася вибірково у 16% дітей 3-4 років та 24% дітей 6-7 років. Більшість дітей із РСА не регулювали позу відносно партнера: не намагалися розташовуватися так, щоб їх було краще видно

або щоб бачити співрозмовника. Аналіз *мімічної виразності* дошкільників із РСА дозволив встановити особливості їх здатності повідомляти виразом обличчя про свої емоції, реагувати на лицьову експресію співрозмовника: 16% дітей 3-4 років і 25% дітей 6-7 років із РСА могли показувати, що радіють, якщо вдало справлялися із завданням або якщо спільна гра їм подобалася. 50% і 53% дітей із РСА 3-4 та 6-7 років повертали лице до співрозмовника, якщо плакали, сердилися, лякалися. Решта не демонстрували цілеспрямовано виразом обличчя свої переживання або виявляли таку здатність лише в афективно насичених ситуаціях. Оцінка реакції дітей із РСА 3-4 та 6-7 років на міміку співрозмовника виявила, що лише 9,7% та 12% дітей вибірково відгукувалися зміною виразу обличчя на зміну міміки дорослого. Вивчення особливостей використання *дейктичних та репрезентативних жестів* дітьми із РСА виявило, що лише 15% дітей 3-4 років і 21% дітей 6-7 років використовували такі жести при наявності підказок. Вивчення комунікативного використання *простору* виявило наявність у дітей із РСА 3-4 та 6-7 років фрагментовано усвідомленої просторової поведінки (35,5% і 37%). Найчастіше діти з РСА 3-4 та 6-7 років (66% і 57%) не враховували присутність дорослого у кімнаті, а тому не прагнули співвіднести своє розташування у просторі так, щоб бачити і те, що він робить, і щоб показувати щось йому.

Аналіз значущості міжгрупових розбіжностей дітей із РВ і дітей із РСА за φ*-кутовим критерієм перетворення Фішера показав статистично значущі відмінності між двома групами (РСА і РВ 3-4 років) за показниками встановлення візуальних комунікативних зв'язків ($\varphi^* = 3{,}29$ при $\varphi_{кр.} = 2{,}31$ для $p \leq 0{,}01$), узгодження пози тіла ($\varphi^* = 2{,}50$ при $\varphi_{кр.} = 2{,}31$ для $p \leq 0{,}01$), здатності встановлювати оптимальну відстань ($\varphi^* = 4{,}73$ при $\varphi_{кр.} = 2{,}31$ для $p \leq 0{,}01$). Виявлені статистично значущі відмінності між групами дітей із РСА та РВ 6-7 років за показниками встановлення візуальних комунікативних зв'язків ($\varphi^* = 3{,}28$ при $\varphi_{кр.} = 2{,}31$ для $p \leq 0{,}01$) здатності встановлювати оптимальну відстань ($\varphi^* = 4{,}67$ при $\varphi_{кр.} = 2{,}31$ для $p \leq 0{,}01$).

Таким чином, результати експериментального дослідження свідчать, що більшість дошкільників із РСА виявилися неспроможними до гнучкого адекватного комунікативного використання невербальних засобів комунікативної діяльності як у звичних, так і в незнайомих комунікативних ситуаціях.

У третьому розділі – **«Психолого-педагогічні умови формування невербальних засобів комунікативної діяльності у дошкільників із розладами спектра аутизму»** – представлено характеристику психолого-педагогічних умов і методику формування невербальних засобів комунікативної діяльності у дітей із РСА; описано структуру проведення спеціально організованого процесу психокорекційного втручання; представлено результати апробування методики.

Відштовхуючись від того, що невербальна взаємодія і невербальні засоби лежать в основі набуття комунікативного досвіду, основна мета формувального експерименту полягала у визначенні психолого-педагогічних умов, розробці та перевірці ефективності методики формування невербальних засобів комунікативної діяльності у дітей із РСА. За результатами дослідження психолого-педагогічними умовами формування невербальних засобів комунікативної діяльності визначено: емоційна взаємодія із дорослим як основа моделі побудови контакту (що базується

на механізмах здорової прив'язаності між дорослим та дитиною); невербальні дії як відправна точка у побудові контакту; формування паттернів невербального контакту та розвитку репертуару взаємодії; підтримка будь-якої невербальної поведінкової активності дітей із РСА; сприяння активному усвідомленню комунікативних ролей, присутності себе та Іншого у комунікативному просторі; покращення усвідомлення свого тіла; поетапний поступовий перехід від непрямої до цілеспрямованої невербальної інтеракції в межах діади і до групової невербальної взаємодії; послідовне формування та закріплення цілеспрямованих невербальних дій для появи жестової репрезентації; віддзеркалення / імітація дорослим невербальних дій дитини та стимуляція її наслідувальної активності; розвиток ігрової діяльності; врахування набутого комунікативного досвіду кожної дитини з РСА та реалізація її потенційних можливостей.

У формувальному експерименті взяли участь діти молодшого дошкільного віку із діагнозом дитячий аутизм: 20 дітей експериментальної групи (ЕГ) і 20 дітей контрольної групи (КГ), які не підлягали психокорекційному впливу за даною методикою, проте проходили психокорекцію іншими методами.

Методика передбачала три етапи, на кожному з яких здійснювався розвиток невербального компонента комунікативної діяльності шляхом формування невербальних засобів у змодельованих комунікативних ситуаціях взаємодії дитини з дорослим. Зміст методики втілювався у проведенні індивідуальних занять з частотою від двох разів на тиждень (для перших двох етапів) та у групових заняттях з частотою один раз на тиждень при щоденному закріпленні вдома. Базувався на чотирьох складових психокорекційного підходу (за С. Тортора): 1) спостереження за невербальними сигналами дитини з РСА, які носять комунікативний зміст (І етап); 2) віддзеркалення невербальних дій, синхронізація невербальних засобів дорослого і дитини з метою комунікації (І етап); 3) побудова невербального діалогу на основі спільної уваги – фокусування на спільному об'єкті інтересу (ІІ етап); 4) розширення комунікативної взаємодії, заохочення пошуку різноманітних засобів спілкування для озвучення своєї потреби (ІІІ етап). Основними *засобами реалізації змісту методики формування невербальних засобів* були ігри на тілесну взаємодію, рухова імітація, прийоми рухового «тюнінгу»; сенсорно-релаксаційні ігри; використання музики, ритму, музичних інструментів; рухливі ігри на розвиток основних груп м'язів тіла, фізичних якостей, покращення моторної координації.

Із метою перевірки ефективності методики за підсумками навчання було проведено контрольний експеримент та отримано дані, які свідчать про ефективність її впливу на стан невербального компонента комунікативної діяльності дітей із РСА. Так, у *звичних комунікативних ситуаціях* у дітей ЕГ, порівняно із дітьми КГ, збільшився репертуар невербальних засобів для *ініціювання контакту*: дотик (70% проти 35%); зоровий контакт (70% проти 52,5%); усмішка (52,5% проти 27,5%); жести (35% проти 15%); інтонації (25% проти 12,5%). Виявлено розширення можливостей дітей ЕГ, порівняно із дітьми КГ, *підтримувати взаємодію* за допомогою утримання пози тіла і короткої дистанції (60% проти 35%); погляду (55% проти 32,5%), жестів (40% проти 17,5%). Таким чином, розширення здатності дітей ЕГ використовувати невербальні засоби для

ініціювання та підтримки контакту свідчить про зростання їх активності у пошуку ефективніших способів встановлення контакту та комунікативної спрямованості їх поведінки.

У процесі вивчення стану сформованості навичок *невербальної соціальної взаємодії* виявлено, що внаслідок застосування методики серед дітей ЕГ кількісні показники часткової сформованості таких навичок зросли до 50%, а серед дітей КГ – лише до 30,7%. Детальніше порівняння показників соціальної уваги, реципрокної взаємодії, соціальної регуляції, спільної уваги, що складають зміст цих навичок, рухової і звукової імітації у групах ЕГ та КГ демонструє таблиця 2:

Таблиця 2.

Порівняння сформованості навичок невербальної соціальної взаємодії та імітації дітей ЕГ та КГ (у %)

Навички невербальної соціальної взаємодії	ЕГ			КГ		
	Сформовано	Частково	Не сформовано	Сформовано	Частково	Не сформовано
Соціальна увага	17,5	60	22,5	0	48,8	51,2
Реципрокна взаємодія	3,3	66,7	30	0	37	63
Соціальна регуляція	32,5	52,5	15	13,8	31,3	54,9
Спільна увага	12,5	37,5	50	1,3	17,5	81,2
Рухове наслідування	15	40	45	0	30	70
Звукове наслідування	6	54	40	0	27	73

Виявлені показники розбіжностей щодо сформованості невербального компонента комунікативної діяльності у дітей ЕГ та КГ статистично значущі за φ*- кутовим критерієм перетворення Фішера для більшості показників ініціювання, підтримки та завершення контакту, невербальних комунікативних навичок та невербальної поведінки у звичних і незнайомих комунікативних ситуаціях.

ВИСНОВКИ

1. На підставі аналізу психолого-педагогічних наукових джерел, які висвітлюють проблему дослідження, з'ясовано, що психологічним змістом комунікативної діяльності є особливі комунікативні зв'язки між комунікантами та структурні компоненти процесу комунікації, які реалізують ці зв'язки лише за умов двосторонньої комунікативної активності. Розгортання комунікативного процесу у вигляді цілеспрямованих комунікативних актів певної структурної послідовності відбувається за допомогою мультимодальної системи вербальних і невербальних засобів, що характеризуються інтенціональністю, усвідомленістю, адресованістю та підпорядковуються меті і завданням спілкування. Довербальний рівень засобів спілкування є базовим для побудови складної знакової комунікативної поведінки, що розвивається у період раннього віку за умови

активної емоційної взаємодії дитини і дорослого, втілюючись через механізми виникнення психологічної прив'язаності.

2. Формування комунікативної діяльності та її невербального компонента у дітей із РСА характеризується значними труднощами протягом усього раннього і дошкільного періодів. На ранніх етапах розвитку комунікативності між дитиною з РСА та дорослим кількість комунікативних зв'язків через обмін невербальними діями є недостатньою, що призводить до порушення якості контакту. Внутрішня сторона комунікативної діяльності при РСА порушується на рівні комунікативної потреби, що провокує недорозвиток засобів спілкування і перешкоджає створенню дитиною з РСА гнучкої моделі комунікативної взаємодії.

3. Експериментальне дослідження невербальних засобів комунікативної діяльності дітей із РСА виявило низку особливостей при ініціюванні, підтримці, завершенні спілкування як у незнайомих, так і у знайомих комунікативних ситуаціях. У незнайомих комунікативних умовах у дітей із РСА відмічаються: загальне зниження комунікативної спрямованості невербальної поведінки; нездатність гнучко підбирати адекватні засоби спілкування; порушення психологічних механізмів ініціювання, підтримки та регуляції контакту; короткотривалі контакти за умови постійного заохочення з боку дорослого; домінуванням нецілеспрямованих невербальних засобів; спрямованість поведінкової активності переважно на маніпуляції з предметами, а не на співрозмовника; зниження стійкості комунікативного інтересу до ситуації спілкування; швидка виснажуваність фокусу уваги на спільних об'єктах інтересу; порушення продуктивності використання погляду, жестів, міміки, вокалізацій, оптимальної дистанції. Це свідчить про розлади здатності використання невербальних засобів із орієнтувальною метою, обмеженість можливості гнучко переносити комунікативний досвід на нові умови спілкування, виражену недостатність адаптивних механізмів комунікативної поведінки дітей із РСА.

4. Результати вивчення невербального компонента комунікативної діяльності дітей із РСА 3-4 та 6-7 років у звичних умовах спілкування дають підстави стверджувати про порушення використання невербальних засобів у межах усіх процесів ініціювання, підтримки, регуляції контакту; несформованість навичок невербальної соціальної взаємодії та навичок імітації; знижений рівень здатності ініціювати прямий контакт, виражаючи прохання та повідомляючи про свою потребу, здатності до адекватної невербальної реакції на звертання іншого, спонтанного коментування подій; труднощі утримувати стійкий інтерес до партнера достатню кількість часу; несформованість невербальних діалогових навичок. Найбільш значимими невербальними сигналами для дітей із РСА є проксемічні, візуальні та тактильні.

5. На основі узагальнених даних про особливості невербального компонента комунікативної діяльності дітей із РСА 3-4 та 6-7 років було виділено психолого-педагогічні умови для ефективного формування невербальних засобів комунікативної діяльності: якісна присутність дорослого як партнера, що вибудовує комунікативний простір і забезпечує ігровий контекст спілкування; цілеспрямована підтримка усіх проявів невербальної поведінкової активності

дитини з РСА; активне усвідомлення комунікативних ролей, присутності себе та Іншого; врахування специфічних характеристик аутизму та впливу порушення сенсорної інтеграції на комунікативну спрямованість дітей із РСА; розширення меж комунікативної взаємодії від непрямого невербального контакту в межах діади, до цілеспрямованої парної комунікації і до групової взаємодії; моделювання стабільних, передбачуваних, повторюваних комунікативних ситуацій з поступовим переходом до більш творчих, нових і розширених; активізація наслідувальної поведінки; розвиток ігрової діяльності.

6. Розроблено та експериментально перевірено ефективність методики формування невербальних засобів у дітей дошкільного віку з РСА, реалізація якої здійснювалася з використанням основних методів: ігрових, артетрапевтичних, тілесно-рухових, сенсорно-релаксаційних ігор. Система занять передбачала оволодіння дитиною з РСА основними психологічними механізмами організації спілкування (ініціювання, підтримка та завершення контакту) при послідовному переході від діадної до групової взаємодії у контексті емоційних зв'язків з дорослим. В основу психокорекційного підходу було покладено поняття невербальних дій як відправної точки для побудови контакту, що втілилося в ключовому напрямі формування невербальних засобів комунікативної діяльності дітей із РСА: перехід від неусвідомленого до цілеспрямованого використання невербальних сигналів.

7. Внаслідок впровадження методики формування невербальних засобів комунікативної діяльності у дітей молодшого дошкільного віку з РСА відмічалася позитивна динаміка у розширенні репертуару та збільшенні частоти використовуваних невербальних засобів при ініціюванні, підтримці і завершенні контакту; у зростанні наслідувальної моторної та звукової активності; у покращенні базових комунікативних функцій; здатності встановлювати візуальні комунікативні зв'язки; комбінувати невербальні засоби між собою. Методика сприяла активізації наслідувальної діяльності як механізму підтримки спілкування; розширенню здатності фокусуватися на дорослому як на партнері; покращенню орієнтування дитини з РСА у комунікативній ситуації, а, отже, справляння із роллю комуніканта. Втім, як показали результати контрольного експерименту, формування жестової репрезентації та невербальних комунікативних навичок у дітей ЕГ лише почалося, тому проведення подальшої психокорекційної роботи повинно бути спрямоване на закріплення набутих вмінь.

Проведене дисертаційне дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми формування невербальних засобів спілкування у дітей дошкільного віку із РСА. Подальша перспектива розробки окресленої нами теми полягає у необхідності формування невербальних засобів у дітей першого року життя, що мають підозру на аутизм; дослідженні невербального спілкування дітей із РСА із ровесниками, формування невербальних засобів спілкування у молодших школярів і підлітків із РСА з метою попередження виникнення ускладнень спілкування цієї категорії дітей з різними групами осіб (однолітками, значущими дорослими) та формування комунікативної компетенції.

Список опублікованих праць за темою дисертації

1. Логвінова І. П. Особливості налагодження невербальної взаємодії з аутичною дитиною методом піскової психотерапії / І. П. Логвінова // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Серія № 19. Корекційна педагогіка та психологія : зб. наук. пр. / за ред. В. М. Синьова. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – № 13. – С. 181-186.

2. Логвінова І. П. Роль раннього досвіду невербальної взаємодії у формуванні комунікативної діяльності дитини з аутизмом // Ж-л "Імідж сучасного педагога": Наук.-практ. освітньо-популярний часопис. – 2008. – № 6-7 (95 –96). – С.86 – 90.

3. Логвінова І. П. Психологічні особливості невербального компонента у процесі налагодження взаємодії з дітьми із порушеннями спектру аутизму // Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конфер. «Новітні медико-психолого-педагогічні технології діагностики, запобігання і подолання мовленнєвих розладів», 1-2 жовт. 2009 [Текст]. – Полтава : ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2009. – С.96 – 102.

4. Логвінова І. П. Формування комунікативної потреби у дітей з аутизмом у невербальній взаємодії / І. П. Логвінова // зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка / за ред. О. В. Гаврилова, В. І. Співака. – Вип. XII, Серія соціально-педагогічна. – Аксіома, 2009. – С. 400 – 404.

5. Логвінова І. П. Навички невербальної соціальної взаємодії у дошкільників з розладами спектра аутизму / І. П. Логвінова // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Серія № 19. Корекційна педагогіка та психологія : зб. наук. пр. / за ред. В. М. Синьова. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – № 18. – С. 137 – 141.

6. Логвінова І. П. До проблеми формування невербальних засобів комунікативної діяльності дітей з розладами спектру аутизму / І. П. Логвінова // наук.-метод. журнал «Логопедія». – 2011. – № 2. – С. 40 – 44.

7. Логвінова І. П. Психологічні особливості використання жестів дошкільниками з розладами спектру аутизму / І. Логвінова // наук.-метод. ж-л «Імідж сучасного педагога». – 2012. – №1. – С. 61 – 63.

8. Логвінова І. П. Психологічні особливості організації візуальної взаємодії у дошкільників з розладами спектру аутизму / І. П. Логвінова // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія: зб. наук. пр. / за ред. В. М. Синьова. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – № 21. – С. 294 – 297.

АНОТАЦІЇ

Логвінова І. П. Особливості формування невербальних засобів комунікативної діяльності у дітей дошкільного віку з розладами спектра аутизму. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук зі спеціальності 19.00.08 – спеціальна психологія. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2013.

Дисертацію присвячено дослідженню особливостей формування невербальних засобів у дітей дошкільного віку із розладами спектру аутизму, визначенню умов та спеціальної методики їх формування.

Описано психологічний зміст невербального компонента комунікативної діяльності дітей із РСА у знайомих на незнайомих комунікативних умовах. Визначено якісні відмінності особливостей невербальних засобів та невербальних комунікативних навичок спілкування дошкільників із РСА порівняно із дошкільниками з розумовою відсталістю. Розроблено та доведено ефективність спеціальної методики поетапного формування невербальних засобів комунікативної діяльності у дітей дошкільного віку з розладами спектра аутизму.

Ключові слова: розлади спектра аутизму, комунікативна діяльність, невербальні засоби, комунікативні невербальні навички, психологічні механізми невербального спілкування.

Логвинова И. П. Особенности формирования невербальных средств коммуникативной деятельности детей дошкольного возраста с нарушениями спектра аутизма. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.08 – специальная психология. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2013.

В диссертации на основе анализа психолого-педагогических исследований определены психологические особенности и место невербального компонента общения в системе коммуникативной деятельности; онтогенетические аспекты формирования невербальных средств общения в норме и при расстройствах спектра аутизма.

На основе теоретического анализа сконструирована модель изучения невербального компонента коммуникативной деятельности, определены критерии сформированости невербальных средств общения и охарактеризованы особенности их функционирования у детей с расстройствами спектра аутизма 3-4 и 6-7 лет, а также у детей с умственной отсталостью и нормальным психофизическим развитием 3-4 и 6-7 лет. Установлено, что у детей с нарушениями спектра аутизма невербальные средства коммуникативной деятельности определяются следующими особенностями: преобладанием общего снижения коммуникативной направленности; нарушением использования при инициировании, поддержке, завершении контакта в новых и знакомых коммуникативных условиях; доминированием нецеленаправленных коммуникативных невербальных сигналов; несформированностью невербальных социально-коммуникативных навыков общения. Это свидетельствует о выраженной недостаточности адаптивных механизмов коммуникативной деятельности у детей с нарушениями спектра аутизма. Результаты изучения состояния невербальных средств коммуникативной деятельности дают основания сделать следующие выводы: наиболее значимыми невербальными сигналами для детей с нарушениями спектра аутизма есть проксемические, визуальные и тактильные; состояние их невербального компонента коммуникативной

деятельности соответствует ранней довербальной стадии формирования, что влечет за собой задержку формирования жестовой репрезентации и речи.

Обоснованы психолого-педагогические условия формирования невербальных средств коммуникативной деятельности у дошкольников с нарушениями спектра аутизма. Психолого-педагогическими условиями формирования невербальных средств коммуникативной деятельности являются: качественное присутствие взрослого как партнера, который выстраивает коммуникативную среду в контексте игрового общения; целенаправленная поддержка всей невербальной поведенческой активности ребенка с нарушениями спектра аутизма; активном осознании коммуникативных ролей, присутствия себя и Другого; последовательность формирования и закрепления всех составляющих невербального компонента общения, в частности жестовой репрезентации; организации ситуаций успешного взаимодействия ребенка с нарушениями спектра аутизма с другими; расширения границ коммуникативного взаимодействия от непрямого невербального контакта к целенаправленной коммуникации в контексте группового взаимодействия; моделирование стабильных, предсказуемых коммуникативных ситуаций с постепенным переходом к более творческим, новым и расширенным; активизации имитационного поведения; развития игровой деятельности. Разработана и доказана эффективность специальной методики поэтапного формирования невербальных средств коммуникативной деятельности у детей дошкольного возраста с нарушениями спектра аутизма, которая направлена на овладение психологическими механизмами организации контакта через развитие целенаправленного использования невербальных средств общения.

Ключевые слова: расстройства спектра аутизма, коммуникативная деятельность, невербальные средства, коммуникативные невербальные навыки, психологические механизмы невербального общения.

Logvinova I. P. Particularities of forming of nonverbal means in the preschool children with Autism Spectrum Disorder. – Manuscript.

Dissertation for the scientific degree of Candidate of Psychological Sciences on speciality 19.00.08 – Special Psychology. – Kyiv, N. P. Dragomanov National Pedagogical University. – Kyiv, 2013.

Dissertation is devoted to the research of the features of forming of nonverbal communicative means in the preschool children with Autism Spectrum Disorder, study of conditions and developing a special method of forming those features.

The dissertation describes the psychological meaning of nonverbal component of communication in children with ASD in both familiar and unfamiliar conditions. The research enabled finding qualitative differences in the features of nonverbal communicative means in preschool children with ASD compared to children with mental retardation of the same age. The experiment proved the efficiency of the special method of phased forming of nonverbal communicative means in preschool children with ASD.

Keywords: Autism Spectrum Disorder, communicative activity, nonverbal means, nonverbal communicative skills, phychological mechanisms of nonverbal communication.